

Rafał Hryszko

ORCID: 0000-0003-2034-8947
Uniwersytet Jagielloński

Utrum electuaria solvant ieiunium? Trzynastowieczni scholastycy i dekretaliści o spożywaniu elekwarzy w poście

*Utrum Electuaria Solvant Ieiunium? Thirteenth-
-Century Scholastics and Decretalists
on Consuming Electuaries During Fasting*

Abstrakt

Niniejszy artykuł został poświęcony charakterystyce poglądów wybranych scholastyków i dekretalistów z XIII wieku dotyczących kwestii spożywania w poście słodkich wyrobów aptekarzy, zwanych po łacinie *electuaria*, w angielskiej literaturze przedmiotu znanych jako *electuary*. Autor omówił to zagadnienie, opierając się na analizie fragmentów dzieł autorstwa: Wilhelma z Auxerre (*Summa aurea*, znanym też jako *Summa in IV Sententiarum*), Aleksandra z Hales (*Summa teologii*), Tomasza z Akwinu (*Komentarz do czterech ksiąg Sentencji Piotra Lombarda* (łac. *Scriptum super libros Sententiarum*) i *Summa teologii*), Innocentego IV (*Commentaria super libros quinque decretalium*) oraz Henryka z Ostii (znanego jako Hostiensis, *Apparatus in Decretales*). Poglądy poszczególnych autorów niniejszej kwestii były zbliżone i sprowadzały się do stwierdzenia, że spożycie elekwarzy

w poście jest dopuszczalne, o ile nie będą traktowane jako słodyczne. Każdy z wymienionych autorów używał nieco odmiennych argumentów.

I tak Wilhelm z Auxerre wskazał, że przyjmowanie powidełek leczniczych, choć prowadzi do złamania postu, nie skutkuje utratą zasługi, tj. nagrody do życia wiecznego. Aleksander z Hales dokonał analizy typologicznej produktów spożywczych i podzielił je na cztery kategorie, takie jak: lekarstwa, właściwa żywność, lekarstwa pokarmowe i żywność lecznicza. Elekwarze zostały zaliczone do grupy trzeciej i z tego względu mogły być spożywane w poście. Święty Tomasz z Akwinu podkreślił znaczenie czynnika ilościowego i roli walorów smakowych jako kryteriów oceny dopuszczalności spożywania elekwarzy w czasie postu. Zaś zarówno Innocenty IV, jak i Henryk z Suzy (Hostiensis) uwypuklili jedyny warunek spożycia powidełek leczniczych w czasie postu, jakim jest choroba.

W konkluzji autor dochodzi do wniosku, że uwaga wybitnych przedstawicieli ówczesnej myśli teologicznej, jak i prawniczej, poświęcona zagadnieniu dopuszczalności spożywania w poście elekwarzy, czyli słodkich wyrobów aptekarskich, stanowiła odpowiedź na zmieniającą się wówczas rolę tego typu wyrobów aptekarskich. Traktowane uprzednio jako lekarstwa na różne dolegliwości (na ogół o podłożu gastrycznym), stawały się słodycznymi jedzonymi dla przyjemności i w nadmiarze. Tym samym ich przyjmowanie w czasie postu, czyli umartwienia, rodziło istotny dylemat moralny. W zgodnej opinii zarówno scholastyków, jak i dekretalistów zostały one uznane jako medykamenty i jako takie mogły być przyjmowane w poście. W efekcie ten typ wyrobów aptekarskich, obok konfektów (łac. *confectes*), na trwałe wszedł do menu postnego u schyłku średniowiecza. Co więcej, postrzegane jako produkty postne, cieszyły się rosnącą popularnością, niezależnie od uwarunkowań ówczesnej medycyny, jak i poglądów myślicieli i dekretalistów z XIII wieku.

Słowa kluczowe: scholastycy, dekretaliści, Wilhelm z Auxerre, Aleksander z Hales, Tomasz z Akwinu, Innocenty IV, Henryk z Suzy (Hostiensis), elekwarze, post, XIII wiek.

Abstract

This article is dedicated to examining the views of selected 13th-century scholastics and decretalists on the consumption of sweet apothecary products, known in Latin as *electuaria* and referred to as electuaries in English scholarly literature, during fasting. The author discusses this issue based on an analysis of excerpts from the works of William of Auxerre (*Summa aurea*, also known as *Summa in IV Sententiarum*), Alexander of Hales (*Summa Theologiae*), Thomas Aquinas (*Commentary on the Four Books of Sentences by Peter Lombard* and *Summa Theologiae*), Innocent IV (*Commentaria super libros quinque decretalium*), and Henry of Susa (known as Hostiensis, *Apparatus in Decretales*). The views of these authors

were largely consistent and can be summarized as affirming that the consumption of electuaries during fasting is permissible, provided they are not treated as confections. Each of these authors employed slightly different arguments to support their stance.

William of Auxerre noted that consuming medicinal preserves, while technically breaking the fast, does not result in the loss of merit, that is, the reward of eternal life. Alexander of Hales conducted a typological analysis of food products, categorizing them into four groups: medicines, proper food, medicinal foods, and food-like medicines. Electuaries were classified in the third group, and thus their consumption was permissible during fasting. St. Thomas Aquinas emphasized the quantitative factor and the role of taste as criteria for assessing the permissibility of consuming electuaries during fasting. Innocent IV and Henry of Susa (Hostiensis) highlighted the sole condition for consuming medicinal preserves during fasting: the presence of illness.

In conclusion, the author argues that the attention given by prominent representatives of contemporary theological and legal thought to the question of the permissibility of consuming electuaries—sweet apothecary products—during fasting reflected a response to the changing role of such products at the time. Previously treated as remedies for various ailments (mostly gastrointestinal), they were increasingly becoming confections consumed for pleasure and in excess. Consequently, their consumption during fasting, a time of self-mortification, posed a significant moral dilemma. In the unanimous opinion of both scholastics and decretalists, electuaries were classified as medicinal substances and, as such, could be consumed during fasting. As a result, this type of apothecary product, alongside *confectes*, became a staple of fasting menus by the late Middle Ages. Moreover, perceived as fasting-appropriate products, they gained increasing popularity, regardless of the medical context of the time or the views of 13th-century thinkers and decretalists.

Keywords: Scholastics, decretalists, William of Auxerre, Alexander of Hales, Thomas Aquinas, Innocent IV, Henry of Susa (Hostiensis), electuaries, fasting, 13th century.

We współczesnym rozumieniu praktyk postnych niektórzy wyznawcy Chrystusa odmawiają sobie spożywania słodczy w ramach dobrowolnego umartwienia. I jest to całkowicie zrozumiałe, bowiem od wieków post w Kościele katolickim jest zaliczany do praktyk pokutnych. Wśród nich szczególnie miejsce zajmują całkowita wstrzeźliwość pokarmowa czy wyrzeczenie się spożywania określonych pokarmów¹.

1 Niniejszy artykuł poświęcam pamięci mojego wuja o. Eugeniusza Władysława Gawła OP (1932–1996), etyka, wykładowcy Kolegium Filozoficzno-Teologicznego Polskiej

Tymczasem w dawnych wiekach podejście do słodkich wyrobów było całkowicie odmienne. Świadectwem tego jest treść jednego z kazań, które w 1413 roku wygłosił dominikanin Wincenty Ferreriusz (Vicent Ferrer, 1350–1419). Ten wybitny dominikański kaznodzieja stwierdził wręcz, że Kościół nakazuje jedzenie słodczy w poście².

Celem niniejszego artykułu jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, gdzie tkwiły przyczyny takiego podejścia do interesującego nas problemu oraz dlaczego w odległej przeszłości jedzenie słodczy w poście było nie tylko dopuszczalne, ale wręcz zalecane.

Provincji Zakonu Dominikanów w latach 1963–1981, ucznia Karola Wojtyły. Literatura dotycząca praktyk postnych jest dość obfita, zarówno w języku polskim, jak i w językach obcych. Na potrzeby niniejszego opracowania zostały wykorzystane następujące publikacje, w których poruszono problematykę postu w kontekście historycznym. W pierwszym rzędzie należą do nich słowniki i encyklopedie, dla przykładu: Anna Czapnik, „Post”, w *Religia. Encyklopedia PWN*, red. nauk. Tadeusz Gadacz, Bogusław Milerski, t. 8: *Parys-Rut* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2003), 208–213; Andrzej Dzierdziuk, „Post”, w *Leksykon teologii pastoralnej*, red. Ryszard Kamiński, Wiesław Przygoda, Marek Fiałkowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006), 657–659; Mariusz Rosik, Jerzy Misiurek, Henryk Paprocki, „Post”, w *Encyklopedia Katolicka*, t. XVI: *Porpora-Reptowski* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2012), coll. 61–65. Osobne miejsce zajmują opracowania o charakterze monograficznym, w tym: Adalbert de Vogüé, *Kochać post. Doświadczenie monastyczne* (Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 2010); Mykoła Hruszkewicz, *Post* (Lwów: Wydawnictwo Ojców Bazylianów Misioner, 2021); Massimo Montanari, *Mangiare da cristiani. Diete, digiuni, banchetti. Storie di cucina* (Milano: Rizzoli, 2015), oraz artykuły, np.: Bolesław Leszczyński, „Znaczenie i symbolika postu”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 2 (2014), 135–145. W bliższym poznaniu myśli scholastycznej na temat postu przydatne okazały się: Lydia Schumacher, *The Summa Halensis: Doctrines and Debates. Introduction*, w *The Summa Halensis. Doctrines and Debates*, ed. Lydia Schumacher (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020). Z kolei do analizy omawianego zagadnienia wykorzystano publikacje z zakresu prawa kanonicznego: Vito Piergiovanni, „Innocenzo IV legislatore e commentatore. Spunti tra storiografia, fonti e istituzioni”, w Vito Piergiovanni, *Norme, scienza e pratica giuridica tra Genova e l'Occidente medievale e moderno, Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Nuova Serie 52 [136]/1 (2012), 701–736. Na podkreślenie zasługuje fakt, że Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 kwestia spożycia pokarmów w poście została szeroko potraktowana; zob. np. artykuł: Zbigniew Janczewski, „Dyscyplina postna w Kościele od Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 roku”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 32 (1999): 171–182. W obowiązującym Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 r. kwestie postu zostały sumarycznie określone w kanonach 1249–1253, zob. Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983, https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf.

- 2 Katal.: *E així, fets la ordenació de santa mare Esglesia los confits són ordenats per la Església* (pol. Dlatego bądźcie posłuszni nakazom Świętej Matki Kościoła: słodczyce są nakazane przez Kościół): Sant Vincent Ferrer, *Sermons de Quaresma*, ed. Manuel Sanchis Guarner, t. I (València: Albatross Edicions, 1973), 137; Wincenty Ferreriusz, „Kazanie wielkopostne (19 marca 1413)”, w Rafał Hryszko, Rozalia Sasor, *Średniowieczne słodczyce katalońskie w źródłach i literaturze (z wyborem tekstów z XIV i XV wieku)* (Kraków: Historia Jagellonica, 2017), 276, 277.

Na wstępie należy zaznaczyć, że wytwarzanie słodkości ma długą historię sięgającą korzeniami antyku. Było bowiem związane z konserwowaniem przypraw korzennych, warzyw i owoców w miodzie, a następnie w cukrze (w miarę upowszechniania go przez cywilizację islamu)³. Otrzymane w ten sposób substancje miały charakter leczniczy. Stosowano je przy różnych dolegliwościach, przeważnie o podłożu gastrycznym, lub przyjmowano jako środki ułatwiające trawienie. Takie użycie sprawiało, że były traktowane jako medykamenty⁴.

W wiekach średnich, jak i w późniejszym okresie, wyroby sporządzone na bazie miodu lub cukru były określane dwoma generalizującymi terminami: *confectes* i *electuaria*. Pierwszy z nich odnosił się do produktów przeważnie o twardej konsystencji, takich jak: draże, drażetki, cukierki nadziewane, które wytwarzano z miodu i cukru z dodatkiem różnych przypraw korzennych⁵. Z kolei pojęciem *electuaria* obejmowano produkty o miękkiej konsystencji, zbliżone do współczesnych konfitur. Sporządzano je z najczęściej z utartych przypraw korzennych, owoców i warzyw, które konserwowano w miodzie lub syropie cukrowym.

-
- 3 Liliane Plouvier, „L'introduction du sucre en pharmacie”, *Revue d'histoire de la pharmacie* 87 [332] (1999): 201–202; Liliane Plouvier, „La confiserie européenne au Moyen Âge”, *Médiæm Aevum quotidianum* 13 (1988): 38; Liliane Plouvier, „Le «letuaire», une confiture du bas Moyen Âge”, w *Du manuscrit à la table, essais sur la cuisine au Moyen Age et répertoire des manuscrits médiévaux contenant des recettes culinaires*, sous la direction de Carole Lambert (Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1992), 254; Liliane Plouvier, „Le rôle d'al-Andalus dans la transmission des connaissances de l'Orient vers l'Occident: l'exemple de la confiserie”, *Horizons maghrébins* 55 (2006): 36–37. O *penidum (fanid)* też w: Sidney Wilfred Minz, *Dulzura y poder. El lugar del azúcar en la historia moderna* (Madrid: Siglo XXI, 1996), 53, przyp. 10; Mohamed Ouerfelli, *Le sucre. Production, commercialisation et usage dans Méditerranée médiévale* (Leiden–Boston: Brill, 2008), 21; Enrico Carnevale Schianca, *La cucina medievale. Lessico, storia, preparazioni* (Firenze: Olschki Editore, 2011), 722.
 - 4 Szczegółowe omówienie medycznych zastosowań słodczy, zob. Ouerfelli, „Le sucre”, 549–565; Rafał Hryszko, *Mediæ Aeva Dulcia. Analiza produkcji i konsumpcji słodczy w Koronie Aragonii w XIV i XV w.* (Kraków: Historia Jagellonica, 2013), 40–44.
 - 5 Na terenie Italii ten typ słodczy określano *dragea* (czy z grecka *tragemata*): Carnevale Schianca, *La cucina medievale*, 178–179, 675. Na terenie Francji występowały jako *dragée*, zob. *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*, <http://www.atilf.fr/dmf>. Współcześnie Słownik Języka Polskiego PWN definiuje ten typ wyrobu jako *okrągłe cukierki zawierające pod twardą powłoką likier, syrop lub słodką masę*. W drugim znaczeniu podkreśla kontekst farmaceutyczny: *lek w postaci tabletki powleczonej warstwą słodkiej masy*: Hasło: *drażetka*, w Słownik Języka Polskiego PWN, <http://sjp.pwn.pl/sjp/drazetka;2555432.html> (dostęp: 27.11.2024); Rafał Hryszko, „Andree apothecario pro confectionibus et electuariis: cukiernictwo w Polsce w czasach Jadwigi i Władysława Jagiełły między Wschodem a Zachodem Europy”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 143/3 (2016): 381–405.

Już w języku staropolskim tego typu wyroby określano mianem elekwarzy (elektwarzy) lub powidełek leczniczych i w takim właśnie znaczeniu wyraz ten będzie używany w niniejszym artykule⁶.

Upowszechnienie tego typu wyrobów w łacińskim kręgu kulturowym było pochodną ożywienia wymiany towarowej w ramach handlu lewantyńskiego po powstaniu państw krzyżowych na terenie Bliskiego Wschodu, jak i efektem rozwijania kontaktów handlowych łacinników (głównie Wenecjan, częściowo Genuńczyków) na terenach bizantyjskich w XII wieku. W tym ostatnim wypadku kulminacyjnym momentem dla Wenecji było zdobycie Konstantynopola przez uczestników niesławnej IV krucjaty w 1204 r. oraz uzyskanie nabytków terytorialnych na terenach pobizantyjskich i korzyści gospodarczych zarówno na tym obszarze, jak i w samym Cesarstwie Łacińskim. To właśnie w tym okresie *Serenissima* stała się czołowym importerem przypraw korzennych i cukru, a jej kupcy głównymi (choć nie jedynymi) dostawcami obu komponentów dla świata ówczesnego aptekarstwa. W ten sposób środowisko aptekarskie, wytwarzając słodkie medykamenty obok całej gamy rozmaitych środków leczniczych, odpowiadało na rosnące zapotrzebowanie na tego typu wyroby, szczególnie w kręgach władzy i pieniądza⁷.

Prawdopodobnie zjawisko konsumpcji tej kategorii leków stało się na tyle powszechne, że rodziło wątpliwości o podłożu moralnym. Jak można sądzić, zaczęły się pojawiać pytania o to, czy dopuszczalne jest spożywanie tego rodzaju medykamentów w czasie postu, a więc *ex nomine* w czasie umartwienia⁸. Problem był na tyle aktualny, że osobne miejsce poświęcili mu zarówno najwięksi teologowie wieku XIII – Wilhelm z Auxerre, Aleksander z Hales czy Tomasz z Akwinu. Kwestia warunków, kiedy możliwe było przyjmowanie słodkich wyrobów aptekarskich

6 Łaciński termin *electuarium* odwołuje się do słowa *electio* (wybór), co – jak wskazuje M. Ouerfelli – odnosi się do sposobu przyrządzania owego leku, w którym trzeba dokonać wyboru odpowiednich składników: Ouerfelli, *Le sucre*, 563; Plouvier, „L'introduction du sucre”, 201; Plouvier, „Le «letuaire»”, 253; Plouvier, „Le rôle d'al-Andalus”, 32–34; Jean-Paul Bénétet, *Pharmacie et médicament en Méditerranée occidentale (XIII–XVI siècles)* (Paris: Honoré Champion, 1999), Hryszko, *Media Aeva Dulcia*, 44–45.

7 Edmund O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers* (Leipzig: Max Hesse Verlag, 1890), 288; Paul Dorveaux, *Le sucre au Moyen Âge* (Paris: Honoré Champion, 1911), 3; Ouerfelli, *Le sucre*, 435; Ouerfelli, *La consommation...*, 2–3; Mohamed Ouerfelli, „Production et commerce du sucre en Sicile au XVe siècle: la participation étrangère”, *Food & History* 1/1 (2003): 103–122.

8 Na marginesie warto dodać, że pojawienie się tego typu dylematów z pewnością nie miałyby miejsca, gdyby chodziło o zwyczajne medykamenty, bowiem ich spożycie nie budziło żadnych wątpliwości, natomiast konsumpcja konfektów czy elekwarzy w czasie postu nie była już taka jednoznaczna.

w czasie postu, stała się też przedmiotem zainteresowania ówczesnych dekretalistów w osobach papieża Innocentego IV czy kardynała Henryka z Suzy, zwanego Hostiensisem.

Przyjrzyjmy się bliżej temu zagadnieniu, poddając analizie wybrane dzieła wyżej wymienionych autorów, w których został poruszony interesujący nas problem. Należy przy tym podkreślić, że wspólnym mianownikiem są zasady spożywania pokarmów w czasie postu.

Jak można sądzić, jednym z pierwszych, który postawił pytanie zawarte w tytule niniejszego artykułu, czy elekwarze łamią post (łac. *utrum electuaria solvant ieiunium*), był Wilhelm z Auxerre (1140/1150–1231) związany z Uniwersytetem Paryskim⁹. Interesujący nas problem został poruszony w jego *Summa aurea* (dziele znanym też jako *Summa in IV Sententiarum*), w księdze 3, traktacie 22, rozdziale 5. W tej części swojej pracy wspomniany uczyony po postawieniu argumentów za i przeciw, zgodnie z metodą scholastyczną, w przytoczonym rozwiązaniu (łac. *solutio*) dokonał rozróżnienia wśród tego typu wyrobów aptekarskich. Według niego spożycie elekwarzy wzmacniających (łac. *electuaria confortativa*) prowadzi do złamania postu, przyjęcie zaś pozostałych rodzajów powidełek leczniczych jest dopuszczalne. Ponadto Wilhelm z Auxerre, powołując się na Prepositusa z Cremony (1210)¹⁰, wskazał, że w sytuacji, kiedy są przyjmowane ze względów medycznych i z konieczności, co prawda przerywają post, jednak nie skutkują utratą zasługi, czyli prawa do nagrody wiecznej¹¹. Takie potraktowanie problemu wyraźnie

9 *Summa aurea* Wilhelma z Auxerre powstała w latach 1215–1229: *Guglielmus Autissiodorianus magister* (Background on the text): *Library of Latin Texts-Series A*, <http://www.brepolis.net> (dostęp: 30.11.2024), na podstawie: Jean Ribailier, *Magistri Guillelmi Altissiodorensis Summa aurea, introduction generale, w Specilegium Bonaventurianum* (Paris, Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1987), 16.

10 Prepositus z Cremony był autorem m.in. *Summy teologii*, która powstała w latach 1190–1194, zob. Maurizio Ulturale, „Prepositino da Cremona”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 85 (2016), [https://www.treccani.it/enciclopedia/prepositino-da-cremona_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/prepositino-da-cremona_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 30.11.2024).

11 Łac. *Quedam electuaria sunt que non confortant, et illa non solvunt ieiunium; quedam confortant, et illa solvunt ieiunium, si causa confortationis sumuntur, et non tantum causa medicine; sed si tantum causa medicine sumuntur et causa necessitatis, dicebat Prepositinus quod solvunt ieiunium quantum ad essentiam, sed non quantum ad meritum. Sed videtur quod solvant etiam quantum ad meritum, quoniam faciunt ieiunium non penale vel minus penale, ergo minus satisfactorium et ita minus meritum remissionis pene. Et hoc bene concedimus, tamen non solvunt ipsum quantum ad meritum vite eterne. Library of Latin Texts-Series A*, <http://www.brepolis.net> (dostęp: 30.11.2024), na podstawie: Guillelmus Autissiodorensis magister (Magister Guillelmus Altissiodorensis), *Summa aurea: liber tertius*, ed. Jean Ribailier, w *Spicilegium Bonaventurianum, XVIII A et XVIII B* (Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1986), 418; rękopis: Guillelmus Autissiodorensis, *In Sententiarum libros*

wskazuje, że u Wilhelma z Auxerre wyznacznikiem dopuszczalności spożywania słodczy w poście były przeznaczenie medyczne i konieczność. Jakikolwiek inne użycie tego typu wyrobów aptekarskich, a więc w celu wzmocnienia organizmu, zostało odrzucone i w opinii Wilhelma z Auxerre prowadziło do złamania postu.

Podobny kierunek potraktowania problemu jest widoczny u kolejnego wielkiego scholastyka, Aleksandra z Hales (1180–1245). Problem ten został omówiony w IV tomie *Sumy teologii*¹², w *quaestio* XXVIII: *De ieiunio*, również w kontekście rozważań dotyczących zasad postu. Wybitny filozof skoncentrował się na pytaniu: „czy stanowi złamanie postu zjedzenie tego, co pomaga w trawieniu, np. przypraw korzennych i elektuariów?”¹³. Poszukując na nie odpowiedzi, rozważył argumenty za i przeciw.

W tym pierwszym wypadku stwierdził, że podobnie jak każde zjedzenie pokarmu, który odżywia organizm, prowadzi do załamania postu, również spożycie korzeni i elekwary (powidełek leczniczych) odnosi taki sam skutek. Co więcej, łamie nie tylko post ustanowiony przez Kościół (łac. *ieiunium ieiuniantis*), ale również post ścisły (łac. *ieiunium ieiuni*), czyli całkowite powstrzymywanie się od jakiegokolwiek jedzenia¹⁴.

Z drugiej jednak strony, poszukując przeciwnych argumentów, Aleksander z Hales dokonał podziału spożywanych środków na cztery kategorie. Pierwsza z nich to lekarstwa, druga – właściwa żywność, trzecia – lekarstwa pokarmowe, zaś czwarta to żywność lecznicza. Każdy z wymienionych typów został opatrzony jednozdaniowym komentarzem

I-IV *Commentarios*, Biblioteca Apostolica Vaticana: ms. Borgh. 316, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borgh.316, fol. 138v (dostęp: 30.11.2024). Jak można sądzić, kwestia zasługi może być rozumiana jako zdobycie prawa do nagrody wiecznej: Krzysztof Porosło, *O współczesnym (nie)rozumieniu pojęcia „zasługa”*, „Theologica Wratislaviensia”, t. 16, R. 2021, 85–101.

12 Jak wyjaśnia Lydia Schumacher, *Summa Halensis* stanowi dzieło zbiorowe. Została napisana przez uczonych franciszkańskich związanych z uniwersytetem paryskim. Powstawała etapami, zasadniczy jej zrąb został stworzony w latach 1236–1245, a w jej powstaniu główną rolę odegrał Aleksander z Hales (ok. 1200–1245). Z kolei końcowe uzupełnienia miały miejsce w latach 1255–1256: Schumacher, *The Summa Halensis*, 1–7.

13 Łac. *An esu corum que ad digestionem iuvant puta specierum et electuariorum et ieiunium solvatur?* – *Alexandri de Ales, Angli, doct. irrefrangibilis ordinis minorum, Summae Theologicae*, pars quarta (Venetiis: apud Franciscum Franciscium, 1575), 431.

14 Poszukując odpowiedzi na tak postawiony problem, Aleksander z Hales posłużył się dwoma określeniami: *ieiunium ieiuni* *ieiunium ieiuniantis*. Jak można sądzić, pierwsza kategoria może być tożsama z postem naturalnym św. Tomasza z Akwinu, druga odnosi się do postu kościelnego tego myśliciela. Jednocześnie wskazuje, że pierwszy z nich ma wartość nadrzędną. *Alexandri de Ales...*, *Summae Theologicae*, pars quarta, 431r.

Utrum electuaria solvant ieiunium? Trzynastowieczni scholastycy i dekretaliści...

wskazującym na cechy odżywcze (niniejszą charakterystykę zobrazowano w poniższej tabeli).

Tabela. 1. Podział dóbr konsumpcyjnych według Aleksandra z Hales

Lp.	Kategoria dóbr konsumpcyjnych	Cechy	Rodzaje
1.	Lekarstwa <i>Medicina</i>	<i>nie odżywiają, ale przemieniają non nutrit, sed alterat</i>	<i>elaterium</i> [?] <i>i squamonea</i> [<i>scamonea</i>] = <i>Convolvulus scamonia</i> L. = powój żywny [obie substancje stanowiły rodzaj środków przeczyszczających]
2.	Żywność <i>Cibus</i>	<i>tylko odżywia nutrit tantum</i>	<i>chleb pszenny panis triticeus</i>
3.	Lekarstwa pokarmowe <i>Medicina cibalis</i>	<i>odżywiają i przemieniają, ale mniej odżywiają nutrit et alterat, sed minus nutrit</i>	elekwarze (powidełka lecznicze) <i>electuaria</i>
4.	Żywność lecznicza <i>Cibus medicinalis</i>	<i>bardziej odżywia i mniej przemienia plus nutrit, minus alterat</i>	<i>orzechy, figi, daktyle, jabłka, gruszki i tym podobne nuces, ficus, dactili, poma, pira, et huiusmodi</i>

Źródło: *Alexandrii de Ales, Angli, doct. irrefrangibilis ordinis minorum, Summae Theologicae, pars quarta* (Venetiis: apud Franciscum Franciscium, 1575), 431

W świetle danych zawartych w powyższej tabeli możemy stwierdzić, że Aleksander z Hales zastosował dwa kryteria podziału, odnoszące się odpowiednio: do odżywiania organizmu oraz do zmian w jego funkcjonowaniu. Jak można sądzić, w tym ostatnim wypadku może chodzić o hamowanie przyczyn chorób, ich objawów czy wreszcie zapobieganie ich rozwojowi¹⁵. Interesujące nas elekwarze zostały zaliczone do grupy trzeciej – „lekarstw pokarmowych, które odżywiają i przemieniają, ale mniej odżywiają”¹⁶.

15 Takie ujęcie problemu jest wyraźnie widoczne w dzisiejszej definicji leku, który jest rozumiany jako substancja wpływająca na zmianę procesów fizjologicznych poprzez hamowanie przyczyny chorób, ich objawów czy wreszcie zapobieganie ich rozwojowi: Ryszard Brus, Andrzej Danysz, Zdzisław Kleinrok, *Podstawy farmakologii dla lekarzy, farmaceutów i studentów medycyny* (Wrocław: Wydawnictwo Volume, 1996). Z kolei w innej definicji leku czytamy, że „jest to substancja chemiczna o znanej budowie, inna niż środek odżywczy lub niezbędny składnik pokarmowy, który po podaniu żyjącemu organizmowi wywiera działanie biologiczne”. James M. Ritter, Rod Flower, Graeme Henderson, Yoon Kong Loke, David MacEwan, Humphrey P. Rang, *Rang i Dale. Farmakologia* (Wrocław: Edra Urban & Partner, 2021), 1.

16 *Alexandrii de Ales... Summae Theologicae, pars quarta*, 431r.

Choć zderzamy się tu z dość zawiłą nomenklaturą, to kryteria dopuszczalności spożycia tego rodzaju wyrobów w poście są całkiem jasne. Stanowią je w pierwszym rzędzie walory lecznicze danego rodzaju, a następnie kwestia wartości odżywczej. W opinii analizowanego autora przewaga czynnika medycznego wpływającego na zmiany w funkcjonowaniu organizmu (w domyśle: jego wyleczenie) nad czynnikami pokarmowymi sprawia, że spożywanie elekwarzy w poście jest dopuszczone¹⁷.

Jednocześnie autor wyraźnie zaznaczył, że nie dochodzi do złamania postu, gdy elekwarze są przyjmowane zgodnie z przypisywaną im rolą (łac. *electuaria vero, quae pure sunt electuaria*) i gdy te właśnie są przyjmowane „z konieczności i ze względów medycznych”¹⁸. Mówiąc wprost, gdy komponenty korzenne i elekwarze będą traktowane jako lekarstwa, a spożycie będzie podyktowane koniecznością, czyli względami terapeutycznymi, ich przyjęcie będzie możliwe w czasie postu. Natomiast jeśli poszczególne przyprawy korzenne i elekwarze byłyby konsumowane w celach odżywczych, to wtedy ich spożycie prowadzi do złamania postu. W tym wypadku nie zachodzą przesłanki medyczne, a decydującym czynnikiem są jedynie względy żywieniowe.

Przyjęcie takiej perspektywy sprawia, że kryterium podziału nie tkwi w różnicach rodzajowych ani nawet ilościowych. Aleksander z Hales wyraźnie zaznaczył, że złamanie postu następuje również wtedy, gdy nawet niewielka ilość powidełek leczniczych zostanie spożyta dla zaspokojenia głodu. W tym wypadku substancja odżywia, nie służy ułatwieniu procesów trawiennych, choć – jak przyznaje sam autor – czyni to w niewielkim stopniu¹⁹.

17 Na uwagę zasługuje fakt, że Aleksander z Hales, posługując się ówczesnie stosowanym nazewnictwem medycznym, podzielił leki pokarmowe na dwa rodzaje – leki proste i leki złożone. Do pierwszej grupy zaliczył poszczególne rodzaje korzeni, takie jak imbir, koperek i inne. Z kolei elekwarze zostały przezeń zaliczone do grupy leków złożonych. Stanowiło to odzwierciedlenie obowiązujących wówczas podziałów wprowadzonych jeszcze przez rzymskiego medyka Galena z II w. po Chrystusie. Obszerne omówienie funkcjonowania tego podziału w dobie późnego średniowiecza i na progu czasów nowożytnych znajduje się w: Bénézet, *Pharmacie*, 485–543.

18 Łac. *Electuaria vero, quae pure sunt electuaria, si propter necessitatem sumantur et causa medicinae, non solvunt ieiunium: sed solum illa solvunt ieiunium ieiunantis, quorum actus est in plus nutrire: Alexandrii de Ales..., Summae Theologicae, pars quarta, 431r*. Takie potraktowanie problemu wyraźnie wskazuje, że autor konsekwentnie podkreśla dominację walorów leczniczych wzmiankowanych substancji, które zdaje się rozumieć stosunkowo wąsko.

19 *Electuaria ergo si sumuntur ut cibi, sive medicinae cibales, solvunt ieiunium: ut enim dicunt medici, non tamen alterant sed confortant; et licet in plus hoc faciunt, tamen parum nutriunt: unde solvunt ieiunium: et maxime quando sumuntur in magna quantitate et ad tollendum fame: illa autem secundum statutum Ecclesiae solvunt ieiunium*

W rozważaniach Aleksandra z Hales na temat postu osobny przypadek stanowią tzw. elekwarze wzmacniające (łac. *electuaria confortativa*)²⁰. W opinii autora w tego typu substancjach przeważają wartości odżywcze nad leczniczymi. Cecha ta sprawia, że w sytuacji spożycia ich bez potrzeby dochodzi do złamania postu (łac. *confortativa etiam, si praeter necessitatem sumuntur, solvunt* [ieiunium]²¹). Jednakże Aleksander z Hales wskazał na wyjątek od wspomnianej reguły. Zachodzi on wtedy, gdy elekwarze wzmacniające zostaną przyjęte po posiłku z obawy, że spożyte wcześniej wino może zaszkodzić²². Takie potraktowanie problemu jest dość zaskakujące i rodzi pytanie: czy autor wskazuje wprost na użycie elekwarzy wzmacniających w charakterze leku na kaca? Jeśli tak, to jak stwierdzono powyżej, elekwarze wzmacniające są traktowane jako środki lecznicze, a przyjmowanie tych ostatnich – jak stwierdzono powyżej – jest dopuszczalne w poście²³.

Choć Aleksander z Hales stosował swoistą kazuistykę, to w świetle wyżej omówionych uwag widzimy, że zasadnicze rozstrzygnięcie moralne następuje wtedy, gdy zostaną stwierdzone motywy przyjęcia elekwarza, tzn. czy decydują tu cele lecznicze, czy powodem spożycia była chęć odżywienia organizmu. Takie ujęcie problemu może stanowić odzwierciedlenie postępującego procesu postrzegania słodkich wyrobów aptekarskich, których spożywanie stopniowo wykraczało poza sferę leczniczą. Z drugiej jednak strony dawało pole do szerokiej interpretacji, a nawet nadużyć. Oto bowiem sam konsument w swoim sumieniu określał cel

ieiunantis, quorum actus in plus est nutrire: etiam si sumantur parva quantitate: Alexandrii de Ales..., Summae Theologicae, pars quarta, 431r.

- 20 Jeden z rodzajów elekwarzy, przyjmowany przed posiłkiem i po nim, zob. *Collectio salernitana*, ed. Salvatore Rienzi t. IV (Napoli: Tipografia del Filatore-Sebezio, 1856), 296. Łac. *Post cibum et ante cibum electuaria confortativa, uti diaciminum, diacalamantum accipiat et a cibis ventositatem generantibus abstineat. Ibidem.*
- 21 *Alexandrii de Ales..., Summae Theologicae, pars quarta, 431r.*
- 22 Łac. *Confortativa etiam, si praeter necessitatem sumuntur, solvunt: et (ut dicunt quaedam) si in die ieiunii post prandium sentiat se aliquis gravatum vino, et timeat sibi de nocumento vini; si ad reppressionem nocumenti vini sumat electuarium confortativum: non solvit ieiunium: aut si solvat secundum essentiam, non solvit sed meritum. Ibidem.*
- 23 Na koniec swoich rozważań Aleksander z Hales przywołuje jeszcze jeden przypadek, który nie dotyczy bezpośrednio słodczy. Autor odpowiada bowiem na pytanie, czy sługa, który został oderwany od posiłku, łamie post, i w odpowiedzi wskazuje, że decydujące jest to, co ten sługa robi w czasie przerwy w posiłku: „jeśli w międzyczasie miałby grać w kostki lub spędzać czas na zuchwalstwie, łamałby post”. Łac. *Ad illud, quod quaeritur de serviente dominis. Dicendum quod non est bina comestio in serviente, qui mittitur ad necessaria: quia et si in mensa aliqua sit divisio vel interpositio inter fercula; hoc tamem non impedit sed si interim luderet ad talos, vel vacaret ad impertinentia; solveret ieiunium: Alexandrii de Ales..., Summae Theologicae, pars quarta, 431r–431v.*

spożycia danej substancji, a jeśli doszło do wyboru niezgodnego ze stanem faktycznym, dopuszczał się przekroczenia norm moralnych.

Charakterystyka interesującej nas kwestii przez Aleksandra z Hales nie dawała jednoznacznej odpowiedzi na wszelkie dylematy etyczne. Nie dziwi więc fakt, że problem spożywania słodczy stał się również przedmiotem rozważań najwybitniejszego przedstawiciela trzynastowiecznej filozofii scholastycznej, św. Tomasza z Akwinu (1225–1274). Podobnie jak u Aleksandra z Hales, interesujące nas zagadnienie u św. Tomasza z Akwinu, pojawia się zarówno w *Komentarzach do Sentencji Piotra Lombarda*, jak i w *Summie teologicznej* na kanwie rozważań dotyczących postu²⁴.

I tak w *Komentarzach do Sentencji Piotra Lombarda (IV Sententiae vel In IV Sententiarum, vel In libros Sententiarum)*²⁵, które stanowiły wczesne dzieło Akwinaty, w dystynkcji 15, kwestii 3, artykule 4 przedmiotem jego rozważań stało się zagadnienie, czy dochodzi do złamania postu w sytuacji, gdy poszczący zje po raz drugi w dniu postu. Poszukując odpowiedzi na to pytanie, Akwinata wskazał, że złamanie postu ma miejsce, gdy poszczący spożywa produkty uważane za pokarm.

W tym kontekście elekwarze w ujęciu św. Tomasza z Akwinu to rzeczy, które pomagają w trawieniu pokarmu (*et ideo ea quae propter alios cibos accipi consueverunt, sicut electuaria*)²⁶. Jego zdaniem powidełka lecznicze chociaż w pewien sposób nieco odżywiają (*huiusmodi, quamvis*

24 Jak wskazuje L. Schumacher, Tomasz z Akwinu przyjął inny pogląd niż jego franciszkańscy odpowiednicy w wielu kwestiach. Porównanie tych dwóch tekstów pokazuje, że zaadaptował z nich wiele tematów dyskusji, które rzeczywiście stały się powszechnymi tematami dyskusji scholastycznej. Schumacher, *The Summa Halensis*, 4.

25 *Komentarz do czterech ksiąg Sentencji Piotra Lombarda* powstał podczas pobytu Tomasa w Paryżu w latach 1254–1256, <https://www.it.dominikanie.pl/tomasz-z-akwinu/katalog-dziel-tomasza/scriptum-super-libros-sententiarum/> (dostęp: 30.11.2024).

26 S. Tommaso d'Aquino, *Commento alle Sentenze di Pietro Lombardo e testo integrale di Pietro Lombardo*, Libro quarto, distinzioni 1–13: *I Sacramenti in generale, il Battesimo, la Confermazione, l'Eucaristia*, tłum. P. Roberto Coggi OP (Bologna: PDUL-Edizioni Studio Domenicano, 1999), coll. 581. W oryginale łacińskim cały fragment został ujęty w następujący sposób: *Ad secundum dicendum, quod duplex est ieiunium; scilicet naturae et Ecclesiae. Ieiunium naturae est quo quis ieiunus dicitur ante cibum sumptum illa die, etiam si pluries postea comesturus sit: et quia hoc ieiunium dicitur ex privatione cibi praeassumpti, ideo quaelibet cibi sumptio hoc ieiunium tollit. Ieiunium autem Ecclesiae est quo dicitur ieiunans secundum modum ab Ecclesia institutum ad carnis afflictionem; et hoc ieiunium manet etiam post unicam comestionem, nec solvitur nisi per secundam sumptionem illorum quae in cibum et refectionem de se consueverunt assumi; et ideo ea quae propter alios cibos accipi consueverunt, vel digerendos, sicut electuaria, vel deducendos per membra, sicut potus vini aut aquae, huiusmodi ieiunium non solvunt quamvis etiam aliquo modo nutriant. Ad debitam ergo sumptionem dominici corporis non exigitur ieiunium ecclesiae, quia etiam praeter dies ieiunii hoc sacramentum celebratur; sed requiritur ieiunium naturae propter reverentiam sacramenti; et ideo*

etiam aliquo modo nutrant)²⁷, mogą być konsumowane w czasie postu. W dalszej części swojego wywodu zauważył, że słodyczne zwyczajowo nie są przyjmowane zamiast posiłku, lecz gdy spożywa się je w nadmiernych ilościach w celu ugасzenia głodu (*ad famem extinguendam*), a więc traktuje je jako pożywienie, wówczas łamie się post. Może to również nastąpić wtedy, gdy spożywający odczuwa nieumiarkowaną przyjemność. Słowem jedzenie elektuarzy w czasie postu jest możliwe, dopuszczalne i nie prowadzi do grzechu, o ile spełnione zostaną wymienione warunki. Wyjątek stanowi post eucharystyczny. Zgodnie z opinią wyrażoną w *Komentarzach do Sentencji Piotra Lombarda* (w dystynkcji 8, kwestii 1, artykule 4) przyjęcie Ciała Chrystusowego wymaga zachowania bezwzględności postu i powstrzymania się od spożywania czegokolwiek, niezależnie od rodzaju substancji²⁸.

Z kolei w *Summie teologicznej* słodyczne pojawiają się w części *secunda secundae*, w kwestii 147, pt. *Czy post polega tylko na jednym posiłku dziennie?*²⁹.

Już na początku swoich rozważań dotyczących postu św. Tomasz z Akwinu stwierdził, że powidelka lecznicze mają pewną wartość odżywczą. Jednocześnie zauważył, że używa się ich raczej dla ułatwienia trawienia, niż stosuje jako pożywienie³⁰. Taki sposób postrzegania tej kategorii substancji spożywczych wyraźnie wskazuje na ich terapeutyczny

secundum communem sententiam electuaria et vinum praeassumpta impediunt a perceptione eucharistiae. Ibidem; Thomas Aquinas, Summa Theologiae (on-line).

- 27 S. Tommaso d'Aquino, *Commento alle Sentenze*, coll. 581; Thomas Aquinas, *Summa Theologiae* (on-line).
- 28 Łac. *Ad debitam ergo sumptionem dominici corporis non exigitur ieiunium Ecclesiae, quia etiam praeter dies ieiunii hoc sacramentum celebratur; sed requiritur ieiunium naturae propter reverentiam sacramenti; et ideo secundum communem sententiam electuaria et vinum praeassumpta impediunt a perceptione Eucharistiae.* S. Tommaso d'Aquino, *Commento alle Sentenze*, coll. 581; Thomas Aquinas, *Summa Theologiae* (on-line).
- 29 Ta część *Summy teologicznej, secunda secundae*, powstała w latach 1271–1272, <https://www.it.dominikanie.pl/tomasz-z-akwinu/katalog-dziel-tomasza/summa-theologiae/> (dostęp: 30.11.2024). Na uwagę zasługuje fakt, że łaciński termin: *electuaria* w polskim przekładzie dzieł św. Tomasza z Akwinu został przez tłumacza przełożony jako „przysmaki”, zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 22: *Umiarkowanie* (2–2, qu. 141–170), tłum. ks. Stanisław Bełch (London: Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, 1963), 41.
- 30 *Ibidem.* Łac.: *Ad tertium dicendum quod electuaria, etsi aliquo modo nutrant, non tamen principaliter assumuntur ad nutrimentum, sed ad digestionem ciborum.* Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, <https://catholiclibrary.org/library/view?docId=Synchronized-EN/XCT.017.html;query=electuaria;chunk.id=00002292> (dostęp: 29.11.2024).

charakter, co sprawia, że mogą być spożywane w poście³¹. Zdaniem św. Tomasza z Akwinu elekwarze *postu nie łamią podobnie jak lekarstwa*³². Taka konstatacja nie stanowi jednak przyzwolenia na nieograniczone przyjmowanie ich w czasie postu. Akwinata uczynił bowiem wyraźne zastrzeżenie, że nadmierne spożycie powidełek leczniczych pod pozorem przyjmowania lekarstw nie może stanowić usprawiedliwienia dla ich nadużywania. Tym samym wyraźnie wyznaczył granice stosowania elekwarzy: są one traktowane jako lekarstwa i można je przyjmować, pod warunkiem że będzie się to czynić z umiarem³³.

Reasumując: po pierwsze, tego typu produkty mogą być spożywane w poście, o ile nie są traktowane jako pożywienie, a przypisana im funkcja ogranicza się do sfery medycznej; po drugie, spożycie ich musi być mocno ograniczone, a ich jedzeniu nie mogą towarzyszyć wyrafinowane doznania smakowe; po trzecie, konieczność zachowania postu eucharystycznego przez wierzących wyklucza możliwość konsumpcji elekwarzy, nawet jeśli zostaną spełnione dwa poprzednie warunki. Tomasz z Akwinu podał więc istotne wskazania, które na kolejne wieki ukształtowały podejście do słodkich wyrobów aptekarzy.

W XIII wieku kwestia warunków dopuszczalności spożywania słodkich wyrobów aptekarskich w czasie postu stała się również przedmiotem rozważań dekretalistów, czyli komentatorów *Dekretów* papieża Grzegorza IX (1227–1241) z 1234 roku³⁴. Interesujące nas komentarze dotyczą 46. rozdziału tego dzieła, pt. *De observatione ieiuniorum*, poświęconego przestrzeganiu postów. Rozdział ten znajduje się w księdze trzeciej, traktującej o sprawach regulujących życie duchowieństwa (*Liber III. Clerus*)³⁵.

31 Jak można sądzić, takie ujęcie problemu może wskazywać na nawiązanie do lekarstw pokarmowych występujących u Aleksandra z Hales, zob. powyżej.

32 Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, 41. Łac. *Unde non solvunt ieiunium, sicut nec aliarum medicinarum assumptio, nisi forte aliquis in fraudem electuaria in magna quantitate assumat per modum cibi*. Thomas Aquinas, *Summa Theologiae* (on-line).

33 Autor wyciąga niniejszy wniosek na podstawie swoich wcześniejszych rozważań, a dokładniej mówiąc stwierdzenia, że wszelkie nieumiarkowanie stanowi drogę do grzechu i utraty zasługi poszczenia podobnie jak przez nieumiarkowane objedzenie się w czasie jednego posiłku, łac.: *Si autem quis immoderate potu utatur, potest peccare et meritum ieiunii perdere, sicut etiam si immoderate cibum in una comestione assumat*. Thomas Aquinas, *Summa Theologiae* (on-line). Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, 41.

34 Ignacy Subera, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1977), 97–102.

35 Choć kwestia dopuszczalności spożywania słodczy w czasie postnym nie została wprost poruszona, to we wspomnianym dokumencie znalazły się zasady, które miały bezpośredni wpływ na kształtowanie podejścia do interesującej nas kwestii. Normy dotyczące postu znajdujemy w rozdziale 46. *O przestrzeganiu postów (Titulus XLVI. De observatione ieiuniorum)*, w którym zostały zebrane odpowiedzi na zapytania

O ile u Grzegorza IX znajdujemy ogólne zasady dotyczące przestrzegania postów, to dopiero u jego komentatorów zostały omówione szczegółowe okoliczności, które z naszego punktu widzenia mają istotną wartość.

W gronie najwybitniejszych trzynastowiecznych dekretalistów, których rozważania dotyczyły kwestii jedzenia elekwarzy w poście, na pierwszym miejscu należy wymienić papieża Innocentego IV (1243–1254). Jest on autorem komentarza do pięciu ksiąg *Dekretalów* Grzegorza IX, pt. *Commentaria super libros quinque decretalium*, który został ogłoszony około 1245 roku³⁶.

Podstawowe zasady postne w ujęciu Innocentego IV³⁷ dotyczą dopuszczalności dwukrotnego jedzenia w ciągu dnia postnego (wobec dotychczasowego zwyczaju, czyli jednego posiłku w dniu postu)³⁸. Osobne

udzielone przez poprzedników Grzegorza IX–Innocentego III (1198–1216) i Honoriusza III (1216–1227). Są one dość ogólnikowe i dotyczą jedynie czasu przestrzegania postu. Potwierdzają zwyczaj postu w przeddzień, czyli w wigilię danego święta. Ponadto określają zasadę poszczenia w sobotę poprzedzającą wigilię przypadającą na niedzielę, gdy samo święto wypada w poniedziałek. Warto też podkreślić, że poprzednicy Grzegorza IX wskazywali, że w kwestii zachowywania postów w dni poprzedzające określone święta, należy zachowywać zwyczaje danego obszaru (*quod in hoc consuetudinem tuae regionis observet*). Tym samym obowiązujący zwyczaj stał się jednym z czynników określających zasady postne oraz, jak zobaczymy poniżej, mającym wpływ na kształtowanie się praktyki traktowania słodkich wyrobów aptekarskich jako środków dopuszczonych do spożywania w czasie postu: *Decretalium Gregorii papae IX compilationis liber III. Titulus XLVI. De observatione ieiuniorum*, <https://www.thelatinlibrary.com/gregdecretals3.html> (dostęp: 17.07.2024).

36 Piergiovanni, „Innocenzo IV”, 701–736.

37 Łac. *De observatione ieiuniorum*: Innocentius IV, *Apparatus in Decretalium Gregorii PP. IX libros I–V cum glossulis* (1301–1400), Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1439, fol. 1r–224r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.1439 (dostęp: 14.07.2024), fol. 176v; Innocentius IV, *Commentaria super libros quinque decretalium* (Francoforti: Sigmundus Feyrabend, 1570), fol. 457v–458r.

38 Na wstępie Innocenty IV odwołał się do zwyczaju praktykowanego w środowisku cysterskim, w którym w czasie postu je się dwa razy, ale w bardzo ograniczonych ilościach. Zdaniem papieża motywem tego postępowania jest chęć usunięcia zgorszenia i dążenie do zachowania dobroczynności. Odnosząc się do tego zwyczaju, papież wskazał, że konieczne jest zachowanie wstrzemięźliwości, bowiem w wypadku dwukrotnego spożywania posiłków w większych ilościach następuje złamanie postu. Tym samym norma ilościowa wyraźnie wyznacza granicę, której przekroczenie oznacza złamanie postu. Nie jest to jedyny czynnik decydujący o zachowaniu postu. Istotną bowiem rolę odgrywa również zwyczaj Kościoła. Łac. *Item circa haec indicta ieiunia credimus posse statui, quod bis, sed parum comedatur in die sicut etiam faciunt Cistercienses, quia ad removendum scandalum et charitatem conservandam statuerunt, quod illi qui faciunt aliquid praegustent, nec solvunt ieiunium ab ecclesia indictum. Item ex causa liceret statuere, quod etiam cibus quadragesimalibus non uterentur*. I dalej: łac. *Item licet ieiunium sit abstinentia victus, tamen credimus eum ieiunare qui in praedictis consuetudine observat, licet ad ingurgitatione comedat, et quicquid sibi placet, quia in ieiunio non tantum abstinentia attenditur, sed consuetudo Ecclesiae. Alij tamen dicunt,*

miejsce zajmują rozważania na temat możliwości spożywania w czasie postu określonych pokarmów, takich jak jaja i ser³⁹. Ich konsumpcja, zdaniem papieża, jest dopuszczalna w ciągu roku, z wyjątkiem okresu Wielkiego Postu. Odrębnym rodzajem potrawy postnej są delikatne elekwarze⁴⁰. W tym wypadku przyjmowanie ich było możliwe tylko wtedy, gdy chodziło o oddalenie lub usunięcie choroby.

Tym samym o możliwości spożywania elekwarzy w poście zadecydowało potraktowanie ich na równi z lekarstwami, o ile są przyjmowane jak medykamenty *w celu oddalenia albo usunięcia choroby*. Z drugiej jednak strony papież wyraźnie odrzucił możliwość spożywania słodczy w czasie postu w celu zachowania zdrowia, gdy nie ma oznak niemocy, czyli profilaktycznie⁴¹.

Godny podkreślenia jest fakt, że Innocenty IV wskazał również na wyjątki od wspomnianych zasad. Zdaniem papieża post nie ulega złamaniu w wypadku próbowania pokarmów lub leków przez służbę świecką, lekarzy i mnichów usługujących do stołu (co miało uchronić możnych przed przyjęciem trucizny), podobnie jak nie łamie postu spożywanie napojów przed posiłkiem i po nim⁴².

nunquam esse ieiunium, nisi et ibi fit victus abstinentia. Innocentius IV, *Apparatus*, fol. 176v; Innocentius IV, *Commentaria*, fol. 457v–458r.

- 39 Łac. *Item non credimus solui ieiunium, si quis comedat in ieiuniis indictis, nisi in quadragesima ova et caseu, sed tamen peccat, et sic intelligitur dist. 4. denique alii tamen contradicunt. Credimus tamen, quod ex causa in aliquibus provinciis possit provideri, quod his utantur sine peccato, cum haec tantum ex constitutionibus observationibus hominum processerint. Electuariis autem delicatis non credimus, quod aliter liceat uti, nisi sicut alio cibo delicato*. Innocentius IV, *Apparatus*, fol. 176v; Innocentius IV, *Commentaria*, fol. 457v–458r.
- 40 Delikatne elekwarze – to jeden rodzajów słodkich wyrobów aptekarskich, np. elekwarz z soku różanego. Guido d'Arezzo, *Liber Mitis. Un trattato di medicina fra XII e XIII secolo*, ed. Pierluigi Licciardello (Pisa: Pacini editore, 2009), 132.
- 41 Łac. *Medicinam aut pro removeda infirmitate, vel fugienda accipere licet sine peccato in die ieiunii, sed pro conseruanda sanitate tantum, vbi non est signum infirmitatis, non credo*. Innocentius IV, *Apparatus*, fol. 176v; Innocentius IV, *Commentaria*, fol. 457v–458r.
- 42 Łac. *Senescalos vel portantes encoenia, vel quosunque alios seruietes praegustantes cibos ante dominos timentes de toxico, non credimus solvere ieiunium, et idem credimus de medicis praegustantibus medicinas: et in his casibus credimus, quod monachis licet praegustare carnes, et hoc dicimus propter generalem consuetudinem, quae sic obtinet*: Innocentius IV, *Apparatus*, fol. 176v. Innocentius IV, *Commentaria*, fol. 457v–458r. Łac. *encoenia* to prezentowanie pokarmów do spożycia przed ucztującymi możnymi. Henri François Xavier Belsunce de Castelmoron, *L'antiquité de l'Église de Marseille et a suscesion de ses évêques*, t. III (A Marseille, Chez la Veuve de J.P. Brebion, 1751), 76. W tej perspektywie komentator wskazuje, że ci, którzy prezentują pokarmy przed ucztującymi możnymi, jeśli ich próbują (co ma być formą kontroli, czy nie są trujące), to nie łamią postu.

Innocenty IV wyznaczył więc stosunkowo wąski zakres dopuszczalności przyjmowania słodkich wyrobów aptekarskich. Zrównując elekwarze z lekarstwami, wskazał, że mogą być spożywane w czasie postu, o ile ma to uzasadnienie medyczne i jest ściśle podyktowane względami terapeutycznymi.

W podobnym duchu wypowiedział się inny słynny trzynastowieczny dekretalista, mianowicie kardynał Henryk z Suzy (Enrico da Susa, Hostiensis, Henricus de Segusio lub Segusio, ok. 1194–1271)⁴³. Należy on do grona najwybitniejszych komentatorów *Dekretalów* Grzegorza IX.

W kontekście rozważań postnych Henryk z Suzy sformułował pytanie dotyczące spożywania delikatnych elekwarzy (*Quid de electuariis delicatis?*)⁴⁴. Odpowiadając na nie, posłużył się stwierdzeniami Innocentego IV odnoszącymi się do dopuszczalności przyjmowania lekarstw i elekwarzy w poście. Przytoczył najpierw opinię, wedle której nie dochodzi do złamania postu w wypadku przyjęcia leków i elekwarzy, a następnie odwołał się do przeciwnego poglądu, że spożycie leków i elekwarzy przed posiłkiem i bez powodu prowadzi do złamania postu i utraty zasługi (łac. *meritum*)⁴⁵.

W dalszej części swojego wywodu Hostiensis, komentując tak sformułowane opinie, wskazał, że przyjęcie leków i elekwarzy po posiłku bez powodu prowadzi do złamania postu, choć nie powoduje utraty zasługi. Inaczej zdaniem autora jest w sytuacji, gdy zaistniał powód (łac. *causa*). W tym wypadku nie dochodzi ani do złamania postu, ani do utraty zasługi. W konkluzji autor stwierdził, że w każdym innym przypadku należy powstrzymać się od tego, co można nazwać jedzeniem, a nie

43 Kenneth Pennington, „Enrico da Susa, detto l'Ostiense”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 42 (1993), [https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-susa-detto-l-ostiense_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-susa-detto-l-ostiense_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 30.11.2024).

44 Henricus de Segusio, (1301–1400), *Apparatus in Decretales*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1446, fol. 1r–324v, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.1446 (dostęp: 27.07.2024); *De observatione ieiuniorum*. *Ibidem*, fol. 165r–166v; *Henrici de Segusio Cardinalis Hostiensis iur[is] utr[is]usque monarchae celeberrimi, In tertium Decretalium librum commentaria* (Venetiis: Apud Iuntas, 1581), fol. 173r–173v.

45 Łac. *Respondeo aliter non licet ipsis uti, non sic alio cibo delicato q. d. ieiunium solvit. Medicinam autem pro removendam vel fugiendam instantem infirmitatem etiam in die ieiunii accipere licet potest sine peccato, ubi vero non est signum infirmitatis pro sola sanitate conservanda non licet. Et haec opinio videtur probabilior, et aequior, et benignior esse, et comprobatur per id quod non supra ea glo. § ad haec secundum Inno. et seq. Alii tamen dicunt, quod pro nulla medicina, seu etiam electuariis solvitur ieiunium*. Henricus de Segusio, *Apparatus in Decretales*, fol. 165r–166v; *Henrici de Segusio...*, *In tertium Decretalium*, fol. 173r–173v.

*lekarstwami lub elekwarzami i ta opinia jest bardziej prawdziwa, bardziej prawdopodobna, sprawiedliwsza i miłsza*⁴⁶.

Opisane powyżej wyimki z myśli najwybitniejszych scholastyków wieku XIII – Wilhelma z Auxerre, Aleksandra z Hales i Tomasza z Akwinu – jak też dekretalistów tego okresu – Innocentego IV i Henryka z Suzy (Hostiensis) – pozwoliły na jasne określenie podejścia do słodkich wyrobów aptekarskich w czasie postu.

Choć wspólnym mianownikiem było wskazanie na ściśle medyczne przeznaczenie wspomnianych substancji i przyjmowanie ich jedynie w charakterze medykamentów, to użyta argumentacja pozwala zauważyć pewne różnice w podejściu do omawianego zagadnienia.

I tak Wilhelm z Auxerre wskazał, że przyjmowanie powidełek leczniczych, choć prowadzi do złamania postu, nie skutkuje utratą zasługi, tj. nagrody do życia wiecznego. Tym samym mogą być uznane za potrawę postną, z wyjątkiem tzw. elekwarzy wzmacniających.

Do poglądów Wilhelma z Auxerre zdaje się nawiązywać Aleksander z Hales. W obszernym wywodzie wprowadził kategorie produktów żywnościowych, takie jak: lekarstwa, właściwa żywność, lekarstwa pokarmowe, żywność lecznicza. W tym kontekście elekwarze zostały zaliczone do grupy trzeciej, bo zdaniem Aleksandra z Hales walory lecznicze dominują w nich nad wartością odżywczą, a ten argument sprawia, że można je spożywać w poście. Jednocześnie podzielił opinię swojego poprzednika odnośnie do elekwarzy wzmacniających, lecz nie w tak kategoriyczny sposób. Wspomniany myśliciel rozszerzył sposób podejścia do interesującej nas kwestii o różne kryteria motywów konsumpcji elekwarzy.

Z kolei u św. Tomasza z Akwinu sposób ujęcia interesującej nas kwestii zdaje się uzupełniać myśli poprzedników. Akwinata zwrócił uwagę na kryterium ilościowe – spożywanie dużej ilości elekwarzy jako pokarmu w celu zaspokojenia głodu wyklucza zachowanie postu. Z kolei jedzący

46 Łac. *In omni tamen casu abstinendum est ab illis, quae potius [w rkp.: pocius] cibaria, quam medicinalia, sive electuaria merito dici possunt. Et haec opinio videtur probabilior, et aequior, et benignior esse, et comprobatur.* Henricus de Segusio, *Apparatus in Decretales*, fol. 165r–166v; *Henrici de Segusio...*, *In tertium Decretalium*, fol. 173r–173v. Na uwagę zasługuje fakt, że niemal niezmienny tekst autorstwa Hostiensis znajdujemy u Johannis Andree, zob. *Johannis Andree, Novella in Decretales Gregorii PP IX*, lib. III-V, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vat. lat. 2231, fol. 119r–120r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2231 (dostęp: 27.07.2024); *Johannis Andree, Novella in Decretales Gregorii PP IX*, lib. III-V, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vat. lat. 2232, fol. 135r–136v, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2232 (dostęp: 27.07.2024).

je w niewielkich ilościach w charakterze lekarstw winien unikać wyrafinowanych doznań smakowych, zaś przystępujący do stołu Pańskiego winni całkowicie powstrzymać się od ich spożycia.

W podobnym duchu wypowiadali się przedstawiciele trzynastowiecznej myśli prawniczej – dekretaliści. Co ciekawe, zarówno Innocenty IV, jak i Henryk z Suzy (Hostiensis) skoncentrowali swoją uwagę na delikatnych elekwarzach.

Pierwszy z nich zwrócił uwagę, że spożycie tego typu powidełek leczniczych w czasie postu jest możliwe jedynie w wypadku choroby. Z kolei Henryk z Suzy (Hostiensis) przejął zapatrywania uczonego papieża, lecz uzupełnił je twierdzeniami, które widzieliśmy u Wilhelma z Auxerre: konsumpcja powidełek leczniczych, nawet w charakterze leków, prowadzi do złamania postu, ale nie do utraty zasługi.

Takie ujęcie problemu pozwala wysnuć wniosek, że poglądy myślicieli scholastycznych, jak i komentatorów ówczesnego prawa kanonicznego, czyli dekretalistów, były dość zbieżne, a przyjmowane przez nich argumenty nawzajem się przeplatały lub uzupełniały.

Można przypuszczać, że tak duża uwaga poświęcona zagadnieniu dopuszczalności spożywania elekwarzy, czyli słodkich wyrobów aptekarskich, może świadczyć, że co najmniej od XIII wieku mógł istnieć problem nadużywania powidełek leczniczych elekwarzy tylko dla walorów smakowych, czyli dla przyjemności. Choć rozwój tych zwyczajów w odniesieniu do norm postnych w XIV i XV wieku wymaga dalszych badań, to wiemy, że spożycie słodkich wyrobów aptekarskich na trwałe weszło do menu postnego u schyłku średniowiecza i doprowadziło do popularyzacji elekwarzy i konfektów jako jedzonych w poście, niezależnie od uwarunkowań ówczesnej medycyny i poglądów myślicieli i dekretalistów z XIII wieku.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Guilelmus Autissiodorensis, *In Sententiarum libros I-IV Commentarios*, Biblioteca Apostolica Vaticana: ms. Borgh. 316, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borgh.316, fol. 1r-235v (dostęp: 30.11.2024).

Henricus de Segusio (1301–1400), *Apparatus in Decretales*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1446, fol. 1r-324v, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.1446 (dostęp: 27.07.2024).

- Innocentius IV, *Apparatus in Decretalium Gregorii PP. IX libros I–V cum glossulis* (1301–1400), Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1439, fol. 1r–224r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.1439 (dostęp: 14.07.2024).
- Johannis Andree, *Novella in Decretales Gregorii PP IX*, lib. III–V, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2231, fol. 1r–255r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2231 (dostęp: 27.07.2024).
- Johannis Andree, *Novella in Decretales Gregorii PP IX*, lib. III–V, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2232, fol. 1r–281v, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2232 (dostęp: 27.07.2024).

Źródła drukowane

- Alexandrii de Ales, Angli, doct. irrefrangibilis ordinis minorum, Summae Theologicae*, pars quarta (Venetiis, apud Franciscum Franciscium, 1575).
- Belsunce de Castelmoron Henri François Xavier, *L'antiquité de l'Église de Marseille et a suscesion de ses évêques*, t. III (A Marseille, Chez la Veuve de J.P. Brebion, 1751).
- Collectio salernitana*, red. Salvatore Rienzi t. IV (Napoli: Tipografia del Filatore-Sebezio, 1856).
- Ferrer, Sant Vicent, *Sermons de Quaresma*, ed. Manuel Sanchis Guarner, t. I (València: Albatross Edicions, 1973).
- Guido d'Arezzo, *Liber Mitis. Un trattato di medicina fra XII e XIII secolo*, ed. Pierluigi Licciardello (Pisa: Pacini Editore, 2009).
- Guillelmus Autissiodorensis magister (Magister Guillelmus Altissiodorensis), „Summa aurea: liber tertius”, ed. Jean Ribailleur, w *Spicilegium Bonaventurianum*, XVIII A et XVIII B (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1986).
- Henrici de Segusio Cardinalis Hostinsis iur[is] utr[isque] monarchae celeberrimi, In tertium Decretalium librum commentaria* (Venetiis: Apud Iuntas, 1581).
- Innocentius IV, *Commentaria super libros quinque decretalium* (Francoforti: Sigmundus Feyrabend, 1570).
- S. Tommaso d'Aquino, *Commento alle Sentenze di Pietro Lombardo e testo integrale di Pietro Lombardo*, Libro quarto, distinzioni 1–13: *I Sacramenti in generale, il Battesimo, la Confermazione, l'Eucaristia*, tłum. P. Roberto Coggi OP (Bologna: PDUL-Edizioni Studio Domenicano, 1999).
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 22: *Umiarkowanie* (2–2, qu. 141–170), tłum. ks. Stanisław Bełch (London: Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, 1963).
- Wincenty Ferreriusz, „Kazanie wielkopostne (19 marca 1413)”, w Rafał Hryszko, Rozalia Sasor, *Średniowieczne słodycze katalońskie w źródłach i literaturze (z wyborem tekstów z XIV i XV wieku)* (Kraków: Historia Jagellonica, 2017), 268–280.

Książki i monografie

- Bénézet Jean-Paul, *Pharmacie et médicament en Méditerranée occidentale (XIII–XVI siècles)* (Paris: Honoré Champion, 1999).
- Brus Ryszard, Danysz Andrzej, Kleinrok Zdzisław, *Podstawy farmakologii dla lekarzy, farmaceutów i studentów medycyny* (Wrocław: Wydawnictwo Volumed, 1996).
- Carnevale Schianca Enrico, *La cucina medievale. Lessico, storia, preparazioni* (Firenze: Olschki Editore, 2011).
- Edmund O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers* (Leipzig: Max Hesse Verlag, 1890).
- Hruszkewicz Mykoła, *Post* (Lwów: Wydawnictwo Ojców Bazylianów Misioner, 2021).
- Hryszko Rafał, *Media Aeva Dulcia. Analiza produkcji i konsumpcji słodczy w Koronie Aragonii w XIV i XV w.* (Kraków: Historia Iagellonica, 2013).
- Hryszko Rafał, Sasor Rozalia, *Średniowieczne słodczy katalońskie w źródłach i literaturze (z wyborem tekstów z XIV i XV wieku)* (Kraków: Historia Iagellonica, 2017).
- James M. Ritter et al., *Rang i Dale. Farmakologia* (Wrocław: Edra Urban & Partner, 2021).
- Minz Sidney Wilfred, *Dulzura y poder. El lugar del azúcar en la historia moderna* (Madrid: Siglo XXI, 1996).
- Montanari Massimo, *Mangiare da cristiani. Diete, digiuni, banchetti. Storie di cucina* (Milano: Rizzoli, 2015).
- Ouerfelli Mohamed, *Le sucre. Production, commercialisation et usage dans Méditerranée médiévale* (Leiden–Boston: Brill, 2008).
- Parra Herrera A., *Legislacion eclesiastica sobre el ayuno y la abstinencia* (Washington: The Catholic University of America, 1935).
- Paul Dorveaux, *Le sucre au Moyen Âge* (Paris: Honoré Champion, 1911).
- Subera Ignacy, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1977).
- Vogüé Adalbert de, *Kochać post. Doświadczenie monastyczne* (Kraków: Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 2010).

Czasopisma

- Hryszko Rafał, „Andree apothecario pro confectionibus et electuariis: cukiernictwo w Polsce w czasach Jadwigi i Władysława Jagiełły między Wschodem a Zachodem Europy”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 143/3 (2016): 381–405.
- Janczewski Zbigniew, „Dyscyplina postna w Kościele od Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 roku”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 32 (1999): 171–182.
- Leszczyński Bolesław, „Znaczenie i symbolika postu”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 2 (2014), 135–145.

- Plouvier Liliane, „L'introduction du sucre en pharmacie”, *Revue d'histoire de la pharmacie* 87 [332] (1999): 199–216.
- Plouvier Liliane, „La confiserie européenne au Moyen Âge”, *Médium Aevum quotidianum* 13 (1988): 28–47.
- Plouvier Liliane, „Le rôle d'al-Andalus dans la transmission des connaissances de l'Orient vers l'Occident: l'exemple e la confiserie”, *Horizons maghrébins* 55 (2006): 30–47.

Rozdziały w monografiach

- Augruso A., „Post”, w *Nowa encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność*, red. nac. pol. wyd. Henryk Witczyk (Kielce: Wydawnictwo Jedność, 2016), 617.
- Czapnik Anna, „Post”, w *Religia. Encyklopedia PWN*, red. nauk. Tadeusz Gadacz, Bogusław Milerski, t. 8: *Parys-Rut* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2003), 208–213.
- Dzierdziuk Andrzej, „Post”, w *Leksykon teologii pastoralnej*, red. Ryszard Kamiński, Wiesław Przygoda, Marek Fiałkowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006), 657–659.
- Piergiovanni Vito, „Innocenzo IV legislatore e commentatore. Spunti tra storiografia, fonti e istituzioni”, w Vito Piergiovanni, *Norme, scienza e pratica giuridica tra Genova e l'Occidente medievale e moderno, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie* 52 [136]/1 (2012), 701–736.
- Plouvier Liliane, „Le «letuaire», une confiture du bas Moyen Âge”, w *Du manuscrit à la table, essais sur la cuisine au Moyen Age et répertoire des manuscrits médiévaux contenant des recettes culinaires*, ed. Carole Lambert (Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1992), 243–256.
- Rosik Mariusz, Misiurek Jerzy, Paprocki Henryk, „Post”, w *Encyklopedia Katolicka*, t. XVI: *Porpora-Reptowski* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2012), coll. 61–65.
- Schumacher Lydia, *The Summa Halensis: Doctrines and Debates. Introduction*, w *The Summa Halensis. Doctrines and Debates*, ed. Lydia Schumacher (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020), 1–7.

Netografia

- Decretalium Gregorii papae IX compilationis liber III. Titulus XLVI. De observatione ieiuniorum*, <https://www.thelatinlibrary.com/gregdecretals3.html> (dostęp: 17.07.2024).
- Guglielmus Autissidorianus magister* (Background on the text), *Library of Latin Texts-Series A*, <http://www.brepolis.net> (dostęp: 30.11.2024).
- Hasło: *dragée*, w *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*, <http://www.atilf.fr/dmf> (dostęp: 27.11.2024).
- Hasło: *drażetka*, w *Słownik Języka Polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/sjp/drazetka;2555432.html> (dostęp: 27.11.2024).

Utrum electuaria solvant ieiunium? Trzynastowieczni scholastycy i dekretaliści...

Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983, https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf (dostęp: 28.11.2024).

Pennington Kenneth, „Enrico da Susa, detto l'Ostiense”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 42 (1993), [https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-susa-detto-l-ostiense_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-susa-detto-l-ostiense_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 30.11.2024).

Scriptum super libros Sententiarum, <https://www.it.dominikanie.pl/tomasz-z-akwinu/katalog-dziel-tomasza/scriptum-super-libros-sententiarum/> (dostęp: 30.11.2024).

Summa theologiae, <https://www.it.dominikanie.pl/tomasz-z-akwinu/katalog-dziel-tomasza/summa-theologiae/> (dostęp: 30.11.2024).

Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, <https://catholiclibrary.org/library/view?docId=Synchronized-EN/XCT.017.html;query=electuaria;chunk.id=00002292> (dostęp: 17.07.2024).

Thomas Aquinas, *In IV Sententiarum–In Libros Sententiarum*, <https://catholiclibrary.org/library/view?docId=Medieval-OR/ThomasAquinasSInIVSententiarumInLibrosSententiarum.00000410.la.html;query=electuaria;chunk.id=00001821> (dostęp: 27.01.2024).

Ultrale Maurizio, „Prepositino da Cremona”, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 85 (2016), [https://www.treccani.it/enciclopedia/prepositino-da-cremona_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/prepositino-da-cremona_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 30.11.2024).

